

ירדן לנוכח אתגר 'המדינה האסלאמית' - הערכת מצב

אשר ססר

מאז היווסדה של ירדן בשנת 1921 הייתה מרכזיותה הגאוגרפית נכס וגם נטל. מצד אחד, כמדינה קטנה וענייה הכלואה בין עיראק וישראל-פלסטין לבין סוריה וערב הסעודית, ירדן הייתה חשופה תמיד לתהליכים אזוריים ולזרמים רעיוניים, שלא הייתה לה שליטה עליהם. כעת מתמודדת ירדן עם ההשלכות האזוריות של 'האביב הערבי' ועם התופעה החדשה בדמות 'המדינה האסלאמית' (דאע"ש), המזעזעת את הסדר המדינתי בסביבתה המידית.

עם זאת, ירדן שרדה חרף כל משבריה עד כה בשל שני גורמים עיקריים. האחד בא לידי ביטוי בתמיכה החיצונית שהיא זכתה בה בהתמדה, דווקא בשל מרכזיותה הגאוגרפית והחשש כי קריסתה תיצור תוהו ובוהו אזורי. הגורם השני, שאינו חשוב פחות, היה ההתפתחות של "המדינתיות" (stateness) הירדנית. מדינתיות היא המידה שבה מדינות מתאפיינות בשתי תכונות, בעיקר: קיום ממשל מרכזי יעיל המעוגן בשליטה בלעדית על כלל מנגנוני הכוח בשטח ריבוני נתון, שגבולותיו מוכרים מבית ומחוץ כאחד; הסכמה כללית בקרב האזרחים באשר לשיטת הממשל ולכללי ההשתתפות הפוליטיים בו, והסכמה כללית באשר לזהות הקיבוצית ולכללי השייכות אל עם הארץ. בעמדה לנוכח האתגר של 'המדינה האסלאמית' יש לירדן מספר חולשות פנימיות חמורות. האופוזיציה האסלאמית בירדן עוברת תהליך רדיקליזציה, על רקע כלכלה מקרטעת הכורעת תחת הנטל של מאות אלפי פליטים מסוריה. עם זאת, יש לציין גם את מקורות עוצמתה של ירדן. האליטה השלטת והממסד הביטחוני מפגינים לרוב מידה רבה של לכידות פנימית ונחישות, גם אם לעתים נשמעים בקרב האליטה ביטויים של ביקורת וחוסר שביעות רצון. קיימת תחושה עממית איתנה של "ירדניות", ולמדינה יש ממשל מרכזי יעיל ובעל מונופול על כלל מנגנוני הכוח בממלכה. אם כן, לירדן יש רמה של מדינתיות העולה לאין שיעור על זו של שכנותיה הערביות. לכן, הטענה העיקרית

בהערכת מצב זו היא שבמאזן הביניים הנוכחי בין גורמי החולשה לגורמי העוצמה, נוטה הכף לטובת היציבות של המשטר והממלכה.

'המדינה האסלאמית' והמצב הפנימי בירדן

לתהליכים אזוריים של רדיקליזציה אסלאמית יש השלכות ישירות על המצב הפנימי בירדן. במשך עשרות שנים היה ארגון האחים המוסלמים והזרוע המפלגתית שלו, 'חזית הפעולה האסלאמית', הגוף האופוזיציוני החזק והמאורגן ביותר בממלכה, אך לא עוד. משלהי 2012 נתון הארגון במשבר החמור ביותר בתולדותיו. בשנים האחרונות נחלשו האחים המוסלמים כאופוזיציה העיקרית בירדן, ואת מקומם תפסו, במידה רבה, גורמים סלפים-ג'האדים מיליטנטיים יותר. הם גם בעלי הברית הטבעיים של גורמים כמו 'המדינה האסלאמית' וג'בהת א-נוסרה.

בשלבם הראשוניים של 'האביב הערבי' היו האחים המוסלמים בחזית המחאה החברתית נגד המשטר בירדן. דומה היה כי מעמדם הולך ומתחזק, במיוחד לאחר שמקביליהם עלו לשלטון במצרים ובתוניסיה, ובלט מקומם במאבק הפנימי שהתהווה בסוריה. אולם, שלטונו של הארגון כשל גם במצרים וגם בתוניסיה, ובסוריה הפך המאבק העממי למלחמת אזרחים עקובה מדם, שעוררה חלחלה בקרב מרבית הציבור בירדן. בסוריה עלו כוחות סלפים-ג'האדים ובירדן נבלמה מחאת 'האביב הערבי'. הלך ונשחק מעמדם של האחים המוסלמים, והמחלוקות הפנימיות בארגון החריפו. מזה שנים הייתה מחלוקת פנימית בין "הנצים", לרוב פלסטינים, ו"היונים", לרוב ירדנים, באשר ליחס שיש לנקוט כלפי המשטר, מחד גיסא, וכלפי פלסטיין וחמאס, מאידך גיסא. הירדנים נטו לפייסנות יתר כלפי המשטר ולמעורבות פחותה עם חמאס. הריב הפנימי החריף לאחרונה עד כדי פילוג.

בעוד האחים המוסלמים שקועים עד צוואר בהרס עצמי, וארגונים כמו 'המדינה האסלאמית' וג'בהת א-נוסרה עולים ופורחים בסוריה ובעיראק, הפכו אלה האחרונים למושכים הרבה יותר מן האחים המוסלמים בעיני הדור הצעיר – ירדנים ופלסטינים כאחד. רבים מהם מובטלים וחסרי תקווה במשק הירדני המצוי במשבר מתמשך, שאיש אינו רואה מוצא ממנו. דמויות מפתח בהנהגת ג'בהת א-נוסרה הם ירדנים ממוצא פלסטיני.¹

בעיר מעאן שבדרום הממלכה, המהווה מוקד של משבר כלכלי-חברתי ושל תסיסה נגד המשטר זה עשרות שנים, חלפו הסלפים-ג'האדים מזמן על פני האחים המוסלמים בשיעור התמיכה העממית. במעאן ניתן לא אחת ביטוי פומבי לאהדה הגלויה ל'מדינה האסלאמית' ודומיה. מקומות כמו מעאן בדרום או רציפה וזרקא מצפון לעמאן – שגם הם מוקדים של מצוקה כלכלית, אך בניגוד למעאן גם מרכזים של אוכלוסייה

פלסטינית גדולה – הם אבן שואבת לרבים מבין אלפי המתנדבים מירדן שהצטרפו לשורות הארגונים הג'האדיים הלוחמים בסוריה.²

מספר המתנדבים מירדן נאמד בין 2,000 ל-5,000. עם זאת, הסלפיה מתפשטת בירדן גופא. לפי מקור אחד היו בירדן בין 6,000 ל-7,000 סלפים, ועוד כ-2,000 תומכים.³ לפי מקורות אחרים היו 15,000 בגרעין הקשה של הסלפיה, ועוד עשרות אלפי תומכים.⁴ אלה הערכות גסות שאינן מבחינות בין סלפים-ג'האדים לבין סלפים שאינם דוגלים במאבק אלים. בראיית 'המדינה האסלאמית', סוריה ועיראק הן 'דיאר א-תמכין' ('המחוז המאפשר', דהיינו, שממנו מתאפשרת ההתפשטות) בדרך לעבר 'בלאד א-שאם' (סוריה הגדולה) בשלמותה, וירדן כחלק ממנה. למרות זאת, הסכנה המידית לירדן איננה מכיבוש אלא דווקא מחתרנות של 'המדינה האסלאמית' או ג'בהת א-נוסרה בשטחה, המופעלת מבסיסיהם בסוריה או בעיראק, בגיבוי ובשיתוף פעולה עם המתנדבים ששבו למולדתם, או בעזרת אוהדים ופעילים אחרים בתוך ירדן. בינתיים, כלכלתה המקרטעת של ירדן דוחקת אלפים מצעירה לזרועות ההרפתקה הרווחית של הג'האד, לא רק מטעמים חומריים, אלא גם מתוך הזדהות עדתית עם מאבקם של אחיהם הסונים נגד השיעים ובעלי-בריתם העלאוויים. הסלפיה נוכחת ודומיננטית גם במדיה החברתית החדשה ומשפיעה באמצעותה. עם זאת, קיימת נטייה להפריז בערכה ובמשקלה הפוליטי של מדיה זו. אחת מהטעויות ביחס ל'אביב הערבי' הייתה הנטייה לבלבל בין המרחב הווירטואלי לבין המציאות. הייתה הערכה מופרזת, במצרים למשל, לכוחן של השכבות החברתיות שנוכחותן במדיה החברתית הייתה רבה. בה בעת הייתה הערכת חסר לכוחם הממשי, הלא-ווירטואלי, של גורמים משמעותיים משני עברי המתסר: האחים המוסלמים מזה והכוחות המזוינים מזה. כמו אצל שכנותיה הערביות, גם בירדן ניכרת אופוזיציה של כוחות חברתיים שונים – שבטיים, אסלאמיים, שמאלנים, ליברליים ואחרים במדיה החברתית החדשה. משקלה של אופוזיציה זו במציאות קשה למדידה, אך היא עלולה להיות מסוכנת למשטר אם וכאשר תגייס לפעילות של ממש, לא וירטואלית, כוחות פוליטיים ירדניים, בעיקר שבטיים, שיבטאו את תסכולם האמיתי בалиמות. כך עלולה להיווצר מציאות שטרם התהוותה (וייתכן שגם לא תתהווה), שבה כוחות הביטחון יתקשו או אף יסרבו לפעול נגד האופוזיציה, בשל היותה מורכבת מאחים לשבט ובשר מבשרם של 'בני הגדה המזרחית'. אלה, יש לזכור, הם עמוד השדרה של כוחות הביטחון. החבריה החתרנית האפשרית בין 'המדינה האסלאמית' לבין כוחות תומכים מקרב הסלפים המקומיים כדי ליצור מציאות מעין זו – היא שמדירה שינה מעיניהם של שירותי המודיעין הירדניים. לפי שעה זוהי סכנה "על הנייר", אך כפי שראינו במקומות אחרים, המציאות עלולה להשתנות כהרף עין.

סדקים בנאמנות של האליטה

דווקא בשעה שירדן חשופה להשלכותיה של קריסה אזורית חסרת תקדים, ניכרו בשנים האחרונות אי אלו סדקים בנאמנותה המסורתית למדינה של האליטה השלטת, ושל השבטים שעליהם נשענת אליטה זו. מדינות שכנות מתפרקות, ירדן נשטפת בגלי פליטים שלא ידעה כמותם וכוחות סלפים-ג'האדים עם השקפות עולם אפוקליפטיות, כמו 'המדינה האסלאמית' וג'בהת א-נוסרה, ממלאים את החלל שעיראק וסוריה הכושלות מותירות אחריהן. הזדהות עדתית סוניית, מצוקה כלכלית חריפה ותחושה משברית הפכו רעיונות סלפיים למקובלים יותר ברחבי הממלכה.

בשעה זו ניצבת הממלכה לנוכח האתגרים החמורים האלה, כאשר נשמעים קולות של אי-נחת וביקורת כלפי המלך עבדאללה מקרב האליטה הוותיקה של בני הגדה המזרחית. רפורמות וצעדי צנע כלכליים שננקטו בשנים האחרונות נטו לפגוע יותר בבני הגדה המזרחית מאשר באחיהם ממוצא פלסטיני. זאת, בשל העובדה שקיצוצים הכרחיים בהוצאות הממשלה פגעו בעיקר במי שסמוכים על שולחנה, בין אם במשרות ממשלתיות ובין אם בתשלומי רווחה, ואלה היו בעיקר בני הגדה המזרחית. חלקם של הפלסטינים ניכר יותר במגזר הפרטי, והפגיעה בהם הייתה חמורה פחות. בעיני בני הגדה המזרחית הייתה זו הפרה של האמנה החברתית הבלתי-כתובה ביניהם לבין המשטר, שלפיה מסורה לו נאמנותם הבלתי-מסויגת, בתמורה לדאגת המשטר לרווחתם. למתח הפנימי הזה יש להוסיף גורם חדש – חוסר ההזדהות של רבים בירדן עם תפקידה של הממלכה בקואליציה האמריקאית הלוחמת ב'מדינה האסלאמית', משום שבעיניהם אין זו מלחמתה של ירדן. בשל מעורבותה של ירדן במלחמה, בעיקר בתקיפות מן האוויר, "פער האמון המסוכן בין המשטר לבין הרחוב" הולך ומתרחב.⁵ רבים כמובן מבינים היטב את הצורך להילחם ב'מדינה האסלאמית' למען מדינתם ונגד הברבריות המופגנת, אבל עבור רבים אחרים זו מלחמתה של ארצות הברית נגד בני עדתם הסונים. אנשי 'המדינה האסלאמית' ודומיה, לגישתם של אלה, אינם טרוריסטים ברבריים אלא הלוחמים את מלחמתם הצודקת של הסונים נגד יריביהם ההיסטוריים השיעים. ירדן, לטענת המבקרים, תעשה הכול כדי לקבל סיוע חיוני מהאמריקאים, ועל כן היא "כנועה לחלוטין לווייגטון", ונוהגת כמי "שאין לה כל רצון פוליטי עצמאי".⁶

הצד השני של המטבע

חרף הסדקים המתגלים יש גם צד אחר למטבע, והוא הצד של הסולידריות הלאומית והנאמנות לסדר הפוליטי הקיים. הדברים באו לידי ביטוי בראשית פברואר 2015, בעקבות פרסום מחזה האימים של שרפתו בעודו בחיים של הטייס הירדני, סגן מעאד' אל-כסאסבה, אשר נפל בשבי 'המדינה האסלאמית'. הציבור הירדני בכללותו, ירדנים

ופלסטינים כאחד, התייצב מאחורי השלטון בהבעת סלידתו מן המעשה, ובתביעתו לנקמה ולהמשך המערכה נגד 'המדינה האסלאמית'. ההתלכדות סביב המשטר והדגל הייתה הפגנה מרשימה של לכידות לאומית, שבימים רגילים מאפילים עליה, לרוב, השסעים הפנימיים הקיימים בתוך הקולקטיב הירדני.

בין ירדנים לפלסטינים יש מתחים קבועים, ובין הירדנים לבין עצמם יריבויות שבטיות הן דבר שבשגרה. בה בעת, באופן רצוף והדרגתי מאז שנות השבעים של המאה הקודמת, ירדנים ממוצא פלסטיני מבקשים להשתלב כשוויים במדינה, במידה רבה יותר ממה שהירדנים המקוריים מוכנים לקבלם. הירדנים בני הגדה המזרחית הפכו במשך השנים לנושאי הדגל של הירדניות, המבוססת על הברית ההיסטורית בין השבטים והמשפחה ההאשמית. על אף הסדקים בנאמנות השבטית, בסופו של דבר ירדן היא מולדתם ואין להם בלתה. השבטיות התמזגה עם הירדניות במידה רבה, והשתלבה בהזדהות עמוקה עם הממלכה הירדנית. השבטים רואים במוסד המלוכה את הדבק המלכד של החברה ושל המדינה הירדנית, והם גם מבינים שאין להם חלופות מושכות, בוודאי לא בשלטון של הרוב הפלסטיני, וגם לא בשלטון האימים של 'המדינה האסלאמית'.

בניגוד למדינות האחרות בסהר הפורה – לבנון, סוריה ועיראק העומדות על עברי פי פחת – ירדן אינה בנויה מפסיפס משוסע של עדות. ירדן היא מדינה הומוגנית מבחינה עדתית, ויותר מ-90 אחוזים מאזרחיה הם מוסלמים סונים ערבים ורק מיעוטם הקטן, פחות מחמישה אחוזים, הם נוצרים – אורתודוקסים ברובם. רבות מדובר, ובצדק, על המתח בין ירדנים ופלסטינים. ירדניות ופלסטיניות הן אכן זהויות מתחרות, אך לא ניתנת תשומת לב מספקת לעובדה שכמעט כל הירדנים והפלסטינים הם סונים, ובימים טרופים אלה של מלחמות עדתיות, חשובה יותר העדתיות המלכדת בין הקהילות מן הזהות הלאומית המפרידה ביניהם. הירדניות והפלסטיניות, ככל שהן אמיתיות, הן זהויות חדשות ורדודות מבחינה היסטורית. משקלן היחסי של זהויות אלו, שזה מקרוב יצאו לאוויר העולם, קליל לעומת היריבות ההיסטורית בין סונה ושיעה, שמקורותיה בראשית ימי האסלאם במאה השביעית.

התגובה הלוחמנית לרצח הטייס הירדני הביאה לספקולציות על הצטרפות קרובה של ירדן למלחמה היבשתית נגד 'המדינה האסלאמית'.⁷ אולם, התברר חיש מהר כי לירדנים לא הייתה כל כוונה כזו. מלחמה יבשתית נגד 'המדינה האסלאמית' הייתה אמנם חיונית, לדברי הירדנים, אך לא היה זה מתפקידם אלא מתפקידן של המדינות הנוגעות ישירות בדבר, קרי, סוריה ועיראק.⁸ מפגן הסולידריות הלאומית היה ביטוי לנכונותם ולנחישותם של הירדנים להגן על ארצם מפני סכנות הסלפיה הג'האדית, אך נכונות זו לא כללה שיגור חיילים ירדנים מעבר לגבול כדי להילחם ב'מדינה

האסלאמית' למען אחרים, בוודאי לא למען השיעים של עיראק או איראן, וגם לא למען בעלי ברית כמו ארצות הברית.

סיכום

ירדן ניצבת בפני אתגרים פוליטיים פנימיים ומצוקה כלכלית הניזונים זה מזה. צעירים מובטלים רבים אינם רואים לנגד עיניהם שום סיכוי להשיג את המעמד, היוקרה והרווחה שהם מבקשים לעצמם ולמשפחותיהם. לסלפיה, ובפרט לסלפיה הג'האדית יש כוח משיכה רב בעיני הדור הצעיר הזה. עם זאת, ירדן מתמודדת בהצלחה יחסית עם השלכות 'האביב הערבי' ואתגר 'המדינה האסלאמית' הודות לרמת המדיניות שלה, לכידותה הפנימית, כוח העמידה של האליטה (על אף הביקורת בה), והודות לאינטרסים ולרצון הטוב של בעלות בריתה.

קשה לראות פתרון של ממש לבעיותיה של ירדן בעתיד הנראה לעין, בין אם ביחס ל'מדינה האסלאמית' והאתגר הסלפי, ובין אם ביחס לבעיות המשק או השאלה הפלסטינית. ככל הנראה יצטרכו הירדנים להמשיך לדשדש כפי שעשו עשרות שנים, בתמרונים פוליטיים מסובכים ובסיוע נדיב עוד יותר של ידידותיהם, ובראשן ארצות הברית. הבעיה היא שסיוע זה עלול ביום מן הימים לא להספיק, ואין ערובה לכך שהוא יזרום תמיד כפי שזרם עד כה.

הערות

- 1 Mona Alami, "The New Generation of Jordanian Jihadi Fighters," Carnegie Endowment for International Peace: Sada, Middle East Analysis, February 18, 2014, <http://carnegieendowment.org/sada/2014/02/18/new-generation-of-jordanian-jihadi-fighters/h17c>
- 2 David Schenker, "Countering the ISIS Threat to Jordan," *The Wall Street Journal*, July 13, 2014.
- 3 Osama al-Sharif, "Jordan Rejects Land Offensive against ISIS for Now," *Al-Monitor*, February 13, 2015.
- 4 Alami, "The New Generation of Jordanian Jihadi Fighters."
- 5 Sultan Barakat and Andrew Leber, "Fortress Jordan: Putting the Money to Work," *Policy Briefings*, Brookings Doha Center, February 2015, p. 10.
- 6 Lamis Andoni, "Not Our War: Jordan vs. the Islamic State Group," *Al-Araby Al-Jadeed*, December 30, 2014; "Testing Jordan's Independence," *Middle East Monitor*, February 4, 2015, <https://www.middleeastmonitor.com/articles/middle-east/16789-testing-jordans-independence>
- 7 Alice Su, "It Wasn't Their War," *The Atlantic*, 5 February 2015; Salah Nasrawi, "The Jordanian Option," *Al-Ahram Weekly*, February 12-18, 2015.
- 8 עריב אל-רנטאוי, "דאע"ש תישרף בלהבות קיצוניותה" (ערבית), **אל-דסטור**, 6 בפברואר 2015; פהד אל-פאנק, "מה אחרי ההלם?" (ערבית), **אל-ראי**, 10 בפברואר 2015; ג'האד אל-מחיסן, "זו מלחמתם היבשתית ולא מלחמתנו" (ערבית), **אל-ע'ז**, 11 בפברואר 2015; King Abdullah interview with CNN (Fareed Zakaria), March 1, 2015, http://www.kingabdullah.jo/index.php/en_US/interviews/view/id/517/videoDisplay/0.html